

Віра ЯРОВА

*науковий співробітник Харківського художнього музею,
аспірантка Харківської державної академії дизайну і мистецтв*

ШЕВЧЕНКІВСЬКА ТЕМА В ДРУКОВАНІЙ ГРАФІЦІ ХАРКОВА 1960-Х РОКІВ

Анотація. *Висвітлено важливий тематичний напрямок у творчості харківських графіків, пов'язаний з Т. Г. Шевченком. Розглянуто роботи, виконані в техніках офорту, літографії та ліногравюри. Серед них аркуші, присвячені біографії Т. Шевченка, ілюстративні композиції, краєвиди. Введено в науковий обіг маловідомі гравюри Г. Галкіна, В. Ненадо, О. Мартинця, О. Довгала, Н. Вележевої, М. Кузовкіна, Ю. Сиротенка, доробок яких проаналізовано з позицій сучасного культурного контексту.*

Ключові слова: *шевченківська тема, харківська графіка, маловідомі гравюри, культурний контекст.*

Становлення харківської графіки 1960-х років відбувалося в руслі загальних тенденцій розвитку радянського мистецтва доби тоталітаризму, однією зі стрижневих характеристик якого є жорсткий жанрово-тематичний регламент. В умовах штучного насаджування героїко-революційних та індустріальних сюжетів лінія, пов'язана з постаттю Т. Шевченка та невичерпним джерелом його спадщини, стала для багатьох митців площиною вільного втілення образотворчих концепцій, щирою та справді актуального художнього прояву. Шевченківська тема, представлена у творчості видатних українських графіків О. Данченка, В. Куткіна, С. Адамовича, Г. Гавриленка, С. Гебус-Баранецької, О. Губарева та інших, знайшла непересічне втілення і в гравюрах харківських майстрів 1960-х рр. Саме, на цей період припадає спалах мистецької Шевченкіани в українському мистецтві, зумовлений вшануванням пам'яті Кобзаря у 100-ті роковини смерті (1961 р.) та святкуванням 150-річчя від дня народження (1964 р.) Обидві дати були відзначені масштабними виставками в Києві та Москві, у яких харків'яни брали активну участь. Значну частину презентованих творів склали зразки друкованої графіки: літографії, офорти, дерево-

рити та ліногравюри. Надання переваги зазначеним технікам не було випадковим, друга половина 1950-х — 1960-ті роки дослідники визначають як період піднесення ролі естампної графіки, особливо гравюри на лінолеумі [1, 514]. Остання з її пластичною умовністю, формальною декоративністю надавала митцям необхідні засоби під час оновлення графічної мови творів, пов'язаного з реформуванням культурної ситуації доби “відлиги”. Саме тому період позначений не тільки кількісною перевагою відбитків, виконаних у вказаній техніці, а й яскравістю авторських мистецьких платформ, альтернативністю художнього вияву.

Діяльність художників, твори яких ми розглядаємо, висвітлювалась у працях, присвячених історії українського мистецтва [1-2] та розвитку місцевої художньої школи [3]. Окремі, дотичні до предмета дослідження відомості містяться в тогочасних періодичних виданнях [4-6] і каталогах виставок [7-9]. Водночас, тема не підлягала комплексному науковому аналізу та не представлена в сучасних фахових виданнях, тоді як масштабність постаті Кобзаря, повсякчасна значущість його духовного надбання зумовлюють актуальність досліджень образотворчої шевченкіани і в минулому, і в сучасному мистецтвознавчому просторі, дають можливості знаходити нові аспекти розгляду, один з яких представлений у цій статті.

Значну частину створених у Харкові в 1960-х роках естампів складають аркуші, присвячені біографії Т. Шевченка. Щирий інтерес митців до буремного, складного, а часом і трагічного перебігу життя великого українця, осягнення винятковості його долі втілилися в численних образотворчих інтерпретаціях відомих подій. Одним з майстрів, які зверталися до художнього життєпису Т. Шевченка, був Григорій Галкін (1994-2005). Робота над циклом ліногравюр “Т. Г. Шевченко” почалася під час підготовки до експозиції 1961 р. [5]. Відомо, що за радянських часів виставкова практика набула особливого значення як фактор мотивації художньої творчості, коли створення графічних серій до тієї чи іншої експозиції було явищем розповсюдженим. Проте не можна звинуватити художника у формальному підході до розкриття теми. Навпа-

ки, відчувається, що робота над циклом захопила Г. Галкіна та стала пріоритетною для нього на наступні кілька років. Майстер створює 15 сюжетів, що послідовно описують найважливіші та найболючіші сторінки життя Великого Кобзаря від молодих років та завершуючи естампом “Похорон Шевченка” [7, 2-3].

Зауважимо, що під час роботи над великими за кількістю аркушів серіями досить складно витримати всі композиції в єдиній художньо-образній манері та водночас надати своєрідності й індивідуальності кожному епізоду. Г. Галкіну вдалося пронести через усі твори циклу змістовну домінанту: розкрити персоналію Т. Шевченка як непересічної особистості, близької кожному, хто переймається його долею та духовним надбанням. Одночасно художник знайшов різноманітні емоційно-психологічні акценти, що органічно відповідають кожному сюжету, кожній відтвореній ситуації. І сором'язливість сільського юнака, що тільки-но прибув до Петербурга в аркуші “Тарас Шевченко біля Академії художеств у Петербурзі”, вдячність і надію в гравюрі “Зустріч молодого Т. Шевченка з художником І. Сошенком”, і дещо стриману радість від отримання довгоочікуваної “вольної” в естампі “Воля!”, і незламну внутрішню силу та мужність під час страшних випробувань у роботах “Арешт Т.Г. Шевченка”, “Шевченко на засланні”, “Хворий Т.Г. Шевченко” тощо.

Разом з широким сюжетним діапазоном серія цікава ще й з точки зору створення портретних зображень Т. Шевченка. У жанровій структурі харківської гравюри на лінолеумі портретний жанр посідає досить скромне місце. Природа матеріалу, його фактурні властивості спонукають швидше до образних узагальнень, ніж до передання індивідуальних рис моделі, можливо тому художники нечасто зверталися до цієї техніки в прагненні відтворити зовнішність конкретної особи. Одним з таких випадків є портрет Т. Шевченка, виконаний у техніці ліногравюри харківського графіка Володимира Селезньова (1912-1981). Майстер демонструє професійне володіння прийомми роботи в матеріалі, використовуючи різноманітне за характером штрихування у переданні зовнішності вже немо-

лодого митця, індивідуальне бачення образу, наповненого досвідом, життєвою мудрістю, силою духу. У зображенні дуже тактовно витримана та міра внутрішньої монументальності, що не переходить у зайвий пафос, проте дає можливість відчутти велич разом з істотною скромністю та стриманістю видатної особистості.

У серії ліногравюр Г. Галкіна маємо кілька портретних зображень Шевченка різного віку, створенню яких, безсумнівно, передувала тривала підготовча робота. Завданням автора було не тільки відтворення зовнішності та вікових ознак, а ще й відтворення різноманітного одягу, антуражу, що мав відповідати історичній дійсності. Щодо портретних зображень, Г. Галкін не обмежується тільки постаттю головного героя, заслужують на увагу образи І. Сошенка, М. Чернишевського, А. Олдріджа. Аркуші циклу увійшли до ювілейного альбому естампів харківських графіків 1964 р. [4]. Подібна практика вже мала місце 1939 р., коли з нагоди 125-тої річниці від дня народження Т. Шевченка було видано альбом, що об'єднав гравюри видатних місцевих майстрів Л. Джолос, Г. Бондаренка, Г. Берковича, О. Довгаля та ін. Крім того, серія ліногравюр Г. Галкіна "Т. Г. Шевченко" неодноразово експонувалась, у тому числі й за кордоном, на виставках української графіки в Канаді та Франції [10, 26]. Бажання художника поділитися своїми здобутками, на наш погляд, свідчить про щире захоплення обраною тематикою та важливість для автора оприлюднити особисте бачення та сприйняття образу, до якого зверталось так багато майстрів. Серія мала для художника особливе значення, підтвердженням чого є рішення Г. Галкіна, який мав у арсеналі чимало творів "соцреалістичної" тематики, дарувати школам саме аркуші, присвячені Т. Шевченкові, ініціюючи інтерес молодого покоління до національного культурного надбання.

Поміж творів біографічного змісту можна виділити групу аркушів, сюжетно пов'язаних з дитинством Т. Шевченка. Сюди належить лінорит Миколи Кузовкіна (1923-1966) "У Енгельгардта" (1960), якому притаманний реалістичний характер зображення, виваженість композиційної структури, насиченість другорядними деталями та персонажами. Робота

цікава психологічним акцентом — спротивом, що чинить маленький кріпак перед господарем. До дитячого образу Тараса звернулась і Ніна Вележева (1928 р. н.) у естампі “Тарасова наука у дяка” (1960). У відтворенні форми та простору майстриня надає перевагу умовно-декоративним прийомам, будуючи зображення на пластичному співвідношенні ліній і плям, при цьому не позбавляючи образи влучної психологічної характеристики, найтонших нюансів емоційних станів так званого наставника та учня.

Своєрідне втілення отримала шевченківська тема в графіці Георгія Космачова (1911-1991). Під час довгої творчої діяльності відомий харківський графік-станковіст оволодів кількома техніками — офорт, літографія, монотипія тощо. Спільною рисою творчого доробку майстра є його вміння лаконічними засобами створити місткий за змістовно-семантичним наповненням образ. Не стали винятком аркуші, створені за результатами творчих подорожей по шевченківських місцях України, Росії та Казахстану — Оренбург, Гур'єв, Форт Шевченко тощо. Відгукнувшись на святкування 150-річчя від дня народження Кобзаря, Космачов знайшов нетривіальний тематичний вектор, що дозволяв втілити його зацікавленість життєвими обставинами митця в найулюбленішому жанрі — краєвиді. У техніках ліногравюри та літографії було створено цикл з 27 аркушів “Місця, де перебував та жив Т. Г. Шевченко” [9, 16-17]. Лапідарні за формою, гармонійні за кольоровими співвідношеннями, чуттєво сповнені естампи “Хата дяка”, “Моринці”, “Суботів. Церква Богдана”, “У Корсуні”, “Лихвин”, “Гур'єв. Стара фортеця”, “Вільнюс. Будинок, де жив Т. Шевченко”, “Ханга Баба”, “Форт Шевченко. Сад, посаджений Т. Г. Шевченком” тощо, унаочнюють ґрунтовність підходу автора до розкриття теми, глибину та серйозність його історико-біографічних розвідок.

Поряд з гравюрою на лінолеумі, що переважала в українській графіці 1960-х років, зберігають свої позиції інші техніки, як літографія та офорт, що мали значні традиції в харківському мистецькому середовищі. Одним з найяскравіших харківських літографів був Олександр Довгаль (1904-1961).

У зазначеній техніці він створює своєрідну за сюжетом і композиційним вирішенням роботу “Шевченко пише автопортрет” (1958). Графік докладно, з досить відчутним особистим теплом передає побут молодого маляра, детально відтворює інтер’єр приміщення, що слугувало і майстернею, і житлом. У центрі композиції — постать Т. Шевченка біля мольберта та дзеркало, в якому відтворено образ, знайомий нам за автопортретом, виконаним на початку 1840-х, що нині зберігається в Національному музеї Т. Шевченка. До техніки літографії звернувся й відомий харківський живописець Олександр Хмельницький (1924-1998) під час виконання твору “Муштра” (1964). В аркуші особливо відчувається специфіка пластичної природи літографського відбитку, у притаманній їй “оксамитності”, плавності тональних переходів, об’ємній наповненості та просторовій ілюзорності. Завдяки обраному ракурсу — показу солдатських фігур знизу, — композиція набуває монументального звучання, підсиленого емоційним станом персонажів, відчуттям нескореності, що пронизує портретні зображення.

Другу значну частину розглянутих творів складають аркуші за мотивами літературної спадщини Т.Г. Шевченка. Наполегливою була праця в окресленій тематичній ніші відомого харківського графіка Олександра Мартинця (1932-2008). Серія ліногравюр “Сестри” (1963), що була створена до вже згадуваної ювілейної експозиції 1964 р., ілюструє відомі поезії в аркушах “Заповіт”, “Сестри”, “В наймах” та композиції на історико-революційні сюжети “1917”, “Земля тепер наша!”. Подібне тематичне поєднання було виправдане актуальністю протестного заклик шевченківської творчості щодо відтворення пікових історичних моментів. Ілюстрації до поезій Т. Шевченка авторства О. Мартинця мають і значно ширший суспільно-історичний зміст, ніж супровід тексту. Глибокий загальнолюдський контекст і прагнення національної ідентифікації, закладені в слові Кобзаря, виявилися значущими і в середині ХХ ст., особливо в період лібералізації культурної сфери та відносного послаблення ідеологічного тиску доби “відлиги”. Один з найсильніших за емоційним впливом аркуш

“Сестри” відсилає до відомих рядків: “А сестри! сестри! Горе вам, / Мої голубки молодії! / Для кого в світі живе? / Ви в наймах вирости чужії, / У наймах коси побіліють, / У наймах, сестри, й умрете!”. Геніальність поета — кількома словами висловити неосяжне почуття туги, печалі, невідворотності долі, а для художника, який створює зображення за мотивами тексту та певною мірою виступає співавтором літератора, надскладне завдання — досягти органічності образу, що насамперед повинен відповідати концепції першоджерела. Графічний почерк ліногравюру О. Мартинця свідомо загострений, ґрунтований на контрастах тональних відношень, фактурних площин, гіперболізації психологічних станів персонажів. Досить чіткий, навіть різкий лінійний ритм відбитків поєднується із символічно-алегоричним наповненням образів, що надає творам глибокого філософського змісту, притаманного і поезії Т. Шевченка, і ліногравюрам О. Мартинця.

До кращих зразків книжкової ліногравюри Харкова 1960-х належать і твори відомого майстра Володимира Ненадо (1935-1981), учня знаних харківських художників-педагогів В. Мироненка та Г. Бондаренка. У образотворчому доробку В. Ненадо є кілька звернень до творів української літератури. Причому, 1961 р. він ілюструє повість Т. Шевченка “Наймичка” в техніці офорту, 1962-го створює цикл ліногравюру до книги М. Стельмаха “Кров людська — не водиця”. Широкі формальні можливості гравюри на лінолеумі художник застосовує і в роботі над серією “За мотивами творів Т.Г. Шевченка”, до якої увійшли шість аркушів (безпосередньо композиції за літературними текстами та побічні сюжети, на кшталт аркуша “Біля пам’ятника Т.Г. Шевченка”). Невипадково В. Ненадо в назві циклу використовує формулювання “За мотивами...”, оскільки назвати лінорити ілюстраціями досить складно. Швидше графічні твори є художнім втіленням семантичних компонентів поеми, що видалися митцеві найважливішими та отримали образотворчу інтерпретацію згідно з індивідуальним, внутрішнім поглядом В. Ненадо на поставлені Шевченком питання. Чи не найголовнішим для гравера була навіть не технічна досконалість у створенні відбитків, а вміння увійти в атмосферу тексту,

відчутти його внутрішній ритм, знайти відповідні графічні засоби. В цьому сенсі техніка гравіювання на лінолеумі дала всі необхідні ресурси для створення динамічних за внутрішньою архітектонікою, образно узагальнених і психологічно експресивних зображень.

Літературним джерелом виникнення аркуша “Розкуються незабаром” стало послання Т. Шевченка “І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм...”, що не містить опису конкретних персонажів або подій, а є гостро актуальним за змістом зверненням до широкої аудиторії, спонукає до роздумів, міркувань, полеміки. Основним художнім прийомом виступає гіпербола, що, з огляду на характер і мету шевченківського заклику, сприймається цілком доречною. У композиційному вирішенні автор обирає акцент на єдиному герої, погрудне зображення якого максимально наближене, навіть частково зрізане краєм аркуша. Таким чином художник дає тільки перший план, не розпорюючи увагу на антураж, тло, другорядні елементи. Такий прийом надає композиції лапідарності, неабиякої цілісності та візуальної виразності. Основне змістовне та символічне навантаження зосереджено в зображенні рук героя, охоплених путами, які він розв’язує зубами. Вражає обличчя персонажа, яке В. Ненадо не наділяє рисами героїчного пафосу, навпаки, у його діях відчутна спокійна, якщо не буденна, упевненість і наполегливість. Саме таке емоційне забарвлення, на наш погляд, є в цьому образотворчому контексті найбільш влучним у розкритті неминучості та невідворотності того, про що писав Т. Шевченко.

Серед творів ілюстративного характеру можна виділити й автолітографію знаного харківського живописця, майстра батальної композиції Адольфа Константинопольського (1924-1993) “Катерина” (1963). Один з найтрагічніших сюжетів української літератури трактовано досить традиційно, композиційним центром є постать самотньої дівчини з немовлям на тлі похмурого краєвиду зі зграями птахів. Приділяючи достатньо уваги формальним завданням у відтворенні фактури одягу, пластики постаті тощо, граверові одночасно вдалося досягти емоційної виразності, передати самотність героїні та безвихідь ситуації.

Отже, у харківській графіці 1960-х років шевченківська тема представлена досить широко та різноманітно. Книжкові ілюстрації, аркуші, присвячені біографії видатного митця, склали альтернативу магістральним сюжетним лініям мистецтва “соцреалізму”, що й привернуло до них численних місцевих майстрів. Своєрідністю художньо-образної мови відзначені пейзажні твори Г. Космачова, ґрунтовністю підходу до втілення образу Т. Шевченка — біографічна серія Г. Галкіна, органічністю пластично-емоційних знахідок — ілюстрації В. Ненадо, О. Мартинця, А. Константинопольського. Спільною рисою розглянутого доробку вважаємо високий фаховий рівень авторів у роботі з різними друкованими техніками, що традиційно притаманний представникам харківської графічної школи.

1. Історія українського мистецтва: у 5 т. / [гол. ред. Г. Скрипник, наук. ред. Т. Кара-Васильєва]. — К. : НАН України. ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, 2007. — Т. 5: Мистецтво ХХ століття. — 1048 с. : іл. 2. *Афанасьєв В.* Українське радянське мистецтво 60-80-х років / Афанасьєв В. — К. : Мистецтво, 1984. — 152 с.; *Касіян В.* Українська радянська графіка / В. Касіян, Ю. Турченко. — К. : Вид. Акад. Наук УРСР, 1957. — 224 с. з іл.; *Турченко Ю.* Український естамп / Юрій Турченко; АН УРСР: Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії. — К. : Наук. думка, 1964. — 335 с., іл. 3. *Гладун О.Д.* Харківська школа графіки (друга половина ХХ століття): дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.05 / Гладун Ольга Дмитрівна. — Харків, 2005. — Т. 1. — 198 с.; Мистецькі шляхи Харківщини. — Х. : АД Бізнес в Україні, 1998. — 368 с.; Художники Харкова: [Довідник] / Авт. і упоряд. М. Безхутрий. — Х. : Прапор, 1967. — 176 с. 4. До 150-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка // Червоний шлях. — 1964. — 26 січ. 5. Ліногравюри Г. Галкіна // Радянська культура. — 1961. — 2 бер. 6. Складаю іспит. Володимир Ненадо // Культура і життя. — 1967. — 7 січ.; Успехи харьковских графиков // Красное знамя. — 1965. — 7 окт. 7. Григорій Галкін: [Каталог виставки з нагоди 50-річчя художника]. — Х., 1974. — 28 с. з іл. 8. *Довгаль О.М.* Виставка графічних творів. 1958-1959. — Х., 1959. — 65 с. з іл. 9. Космачов Георгій Сергійович: [Каталог виставки: графіка]. — Х.: Прапор, 1965. — 25 с.; 6 л. іл. 10. Особова справа Г. Галкіна. Харківська організація Національної спілки художників України. — С. ?

Annotation

Vira Yarova. Shevchenko theme in Kharkiv printed graphics of the 1960-ies. The article is devoted to an important theme in the works of Kharkiv graphs associated with Shevchenko. Considered works made in technique of etching, lithography and linocuts. Among them sheets on the Shevchenko biography, illustrative of the composition, landscapes. Put into scientific circulation little-known engraving Galkina, Nenado, Martinsa, Syrotenko, heritage are analyzed from the standpoint of modern cultural context.

Key words: Taras Shevchenko, Kharkiv graphics, pieces, cultural context, little-known.

Аннотация

Вира Ярова. Шевченковская тема в печатной графике Харькова 1960-х годов. Освещено важное тематическое направление в творчестве харьковских графиков, связанное с Т. Г. Шевченко. Рассмотрены работы, выполненные в техниках офорта, литографии и линогравюры. Среди них листы, посвященные биографии Т. Шевченко, иллюстративные композиции, пейзажи. Введены в научный оборот малоизвестные гравюры Т. Галкина, В. Ненадо, А. Мартынца, А. Довгаля, Н. Вележевой, Н. Кузовкина, Ю. Сиротенко, наследие которых проанализировано с позиций современного культурного контекста.

Ключевые слова: шевченковская тема, харьковская графика, малоизвестные гравюры, культурный контекст.